EWA KILISZEK

Rola rodziny i szkoły w wychowaniu dzieci i młodzieży w pracach Profesor Krystyny Ostrowskiej

Z wykształcenia psycholog i kryminolog prof. Krystyna Ostrowska w swojej pracy naukowo-badawczej łączy działalność teoretyczną z praktyką, co jest rzadkie, a jednocześnie niezwykle cenne. Celem poznania naukowego jest bowiem nie tylko rozwój teorii naukowych poprzez usystematyzowanie i uporządkowanie wiedzy, które ma być obiektywne, sprawdzalne, ale powinno być ono również utylitarne, a więc pomocne w rozwiązywaniu pewnych trudności, wyjaśnianiu zjawisk oraz naprawianiu fragmentów rzeczywistości (Pilch, Bauman, 2010).

Nie sposób omówić wszystkich publikacji autorki na temat roli rodziny i szkoły w wychowaniu młodego pokolenia. W niniejszym artykule skupiono się na publikacjach książkowych, zaś wybrane artykuły czy rozdziały książek posłużyły jako egzemplifikacja pewnych myśli, zawartych w jej głównych tekstach.

Jak podkreślono we wstępie, autorka w swej pracy naukowo badawczej wskazuje zawsze najpierw na sens i istotę człowieczeństwa, którą stanowią dla niej wartości. Mają one swoje odniesienie do Boga jako pełni najwyższych wartości, który stanowi sens ostateczny, daje również człowiekowi rodzaj metapozycji w relacji do siebie samego, do innych ludzi, do wartości, dążeń, potrzeb. Istotą Boga jest miłość, i to ona najbardziej winna charakteryzować także ludzki, humanistyczny wymiar odniesień człowieka.

Mówiąc o roli wychowawczej rodziny i szkoły, poza diagnozą sytuacji społecznej opartej na rzetelnym zamyśle badawczym, autorka wskazuje na rolę wartości zarówno w kształtowaniu się tożsamości młodzieży, jak i odniesień emocjonalnych, psychicznych, społecznych, dotyczących zachowań i moralnych, tworzących klimat dwu podstawowych instytucji socjalizacyjnych, jakimi są rodzina oraz grupa rówieśnicza. Szkoła jako instytucja edukacyjna wpisuje się w oddziaływania obu. Wynikiem zamysłu intelektualno-badawczego są programy oparte na wartościach, których celem jest rozwój prawidłowych odniesień społecznych zarówno w obu instytucjach socjalizacyjnych, jak i szerszym społeczeństwie, wzmocnienie zasobów, dalej – zatrzymanie niekorzystnych trendów społeczno-kulturowych, a następnie – naprawa niewłaściwych i zagrażających rozwojowi człowieka i społeczeństwa tendencji. Są to więc programy oparte zarówno na profilaktyce uprzedzającej, jak i następczej, wobec zastanych niekorzystnych stanów.

Omówienie dzieł autorki rozpocznę od dwu pozycji książkowych, dających podstawę rozważań, osadzonych w ujęciu aksjologicznym: *Wokół rozwoju osobowości i systemu wartości* (1998) oraz *W poszukiwaniu wartości. Ćwiczenia z uczniami* (2000). Następnie wskażę na rozumienie pomocy i pomagania, ich aspektów i rodzajów, gdyż pomaganie stanowi nieodłączny element wychowania (*Pomoc, pomaganie: korzenie, rozwój, współczesne wymagania* [2001]). Następnie scharakteryzuję ujęcie wychowania, zdrowia i rozwoju osobowości (*Nie wszystko o wychowaniu* [2000], *Zdrowie, wychowanie, osobowość* [1998]). Rozszerzę ujęcie rodzin, ich cech i zadań, o rodziny adopcyjne, które również realizują miłość rodzicielską i wychowanie, jednak, poza typowymi dla rodzin biologicznych problemów, muszą zmierzać się ze specyficznymi problemami (K. Ostrowska, E. Milewska (Red.) (1999), *Adopcja. Teoria i praktyka*). Kolejny aspekt to problemy w rodzinie – pornografia jako zagrożenie dla rodziny i dzieci, będąca źródłem agresji w odniesieniach międzyludzkich, wpływająca na rozwój zjawiska agresji u dzieci, młodzieży i dorosłych (*Pornografia – zagrożenie dla rodziny i społeczeństwa. Materiały z posiedzeń Sejmowej Komisji Rodziny oraz Senackiej Komisji Rodziny i Polityki Społecznej* [1999] i agresja dzieci i młodzieży (*Uczniowie i rodzice – portret*

własny. W kontekście badań zachowań agresywnych w szkole w latach 1997, 2003, 2007 (2008); *Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka* (2008). Rozważania podsumuję spostrzeżeniami na temat książki *Psychologia resocjalizacyjna. W stronę nowej specjalności psychologii. Dla studentów psychologii, pedagogiki, resocjalizacji, prawa, pracy socjalnej* (2008). Książka omawia zarówno koncepcje teoretyczne zaburzonych stylów funkcjonowania społecznego, jak i narzędzia internalizacji norm i wartości, środowiska, w których się ona odbywa (rodzina, szkoła, grupa rówieśnicza) oraz specyfikę resocjalizacji w środowisku otwartym o zamkniętym.

AKSJOLOGICZNE ASPEKTY WYCHOWANIA

Tym, co chroni ludzi przed uleganiem niekorzystnym wpływom, które objawiają się nadużywaniem substancji psychoaktywnych czy nałogami, wczesną inicjacją seksualną czy innymi zachowaniami nieprzystosowawczymi, naruszającymi normy społeczne, moralne – są wartości. Przejawiają się one ich uznawaniem, cenieniem i działaniem na ich rzecz. Dotyczą ważnych dla człowieka obszarów w życiu: rodziny, przyjaźni z innymi, zdobywaniem wiedzy, posiadaniem celów, uczestniczeniem w życiu religijnym lub uznawania wartości innych ludzi za równie ważne, co swoich.

Krystyna Ostrowska wymienia czynniki chroniące młodzież przeciw wchodzeniu w sytuacje niekorzystne – w uzależnienia czy wczesną inicjację seksualną (Ostrowska, 1998). Powołuje się na przekonanie L.E. Kay'a, który uważa, że niedojrzałość psychoseksualna, społeczna, intelektualna, duchowa czyni dzieci i młodzież szczególnie podatnymi na negatywne skutki współżycia seksualnego (por. Kay, 1996; Ostrowska, 1998, s. 51).

Jak wynika z badań, podobne czynniki chronią młodzież przed niekorzystnymi skutkami różnych sytuacji problemowych. Do czynników ochronnych zaliczamy:

1. prawidłowo funkcjonującą rodzinę (w ramach tego czynnika ważne okazały się: domowa edukacja rozwoju psychoseksualnego, brak przyzwolenia ojca na aktywność seksualną dzieci, prawidłowe więzi między rodzicami i dziećmi, integracja

rodziny, brak uprzednich doświadczeń matek i sióstr dotyczących wczesnej ciąży, właściwe postawy rodzicielskie);
2. czynniki szkolne (właściwy stosunek do szkoły i kolegów w szkole, brak doświadczania niepowodzeń w nauce, posiadanie aspiracji szkolnych, dobry przykład kolegów);
3. korzystną grupę rówieśniczą;
4. czynniki osobowościowe (zaangażowanie religijne i ukształtowany światopogląd, właściwa samoocena, nieuleganie niekorzystnym wpływom innych osób);
5. poza tymi czynnikami wymienia się też posiadanie zainteresowań pozaszkolnych.

Wiedza na temat czynników ochronnych jest ważna zarówno w obszarze wychowania i samowychowania, jak i w profilaktyce i resocjalizacji młodych osób.

K. Ostrowska uważa, że wartości urzeczywistniane stają się integralnymi elementami osobowości. Mają one motywacyjną i regulacyjną funkcję, ponieważ jednostka ustosunkowuje się do wartości i urzeczywistnia je, przez co łączy oba światy – świat wartości i swoją realną codzienność, co stanowi aspekt osobowościowego rozwoju. Wartości wyrażają się poprzez ustosunkowanie jednostki do innych osób i szeroko pojętego otoczenia społecznego. Autorka na podstawie licznych badań dotyczących wartości (prowadzonych w latach 60. i 70. XX wieku w Polsce) ustaliła, że ludzie nie różnią się tym, co cenią, do czego dążą, kim chcieliby być, co osiągnąć czy zrealizować, czy preferencjami wartości, a różnią się jedynie stopniem urzeczywistnienia wartości, siłą i zakresem ustosunkowania (postaw) względem wartości (Ostrowska, 2000a).

Celem publikacji, dotyczącej poszukiwania wartości przez młodzież, jest pomoc ludziom – głównie młodym ludziom, którzy w naturalny sposób stawiają te cele podczas kształtowania swojej tożsamości – aby nauczyli się odkrywać wartości i je urzeczywistniać. Autorka formułuje ten cel jako „samodoskonalenie się na drodze do osiągnięcia pełni człowieczeństwa" (Ostrowska, 2000a, s. 21, por. też. Ostrowska, 2009).

K. Ostrowska wskazuje, że wartości powodują, że ludzie są motywowani do działania, wyznaczają one kierunek działania i nadają sens działaniu.

Autorka podkreśla, że ludzie (często młodzi) czują się zagubieni, bo nie potrafią określić, co ma dla nich znaczenie. Szczególne dzisiejsza rzeczywistość jest przeładowana stymulacją, przebodźcowana, wzbudza różne i sprzeczne potrzeby i pragnienia w ludziach, co wzmaga zagubienie. Zdaniem K. Ostrowskiej ludzie powinni korzystać z refleksji w życiu, powinni zastanawiać się nad tym, jakie wartości urzeczywistniają, i kiedy to ustalą, albo akceptować obrany kierunek, albo rezygnować z wcześniej wybranych wartości lub modyfikować wybory. Nazywa tę drogę samodoskonaleniem na drodze do pełni człowieczeństwa (Ostrowska, 2000a, s. 21).

Wymieniając i opisując różne wartości, formułując ćwiczenia dla młodzieży, pomocne w ich identyfikowaniu i reflektowaniu, K. Ostrowska wskazuje na wartości rodzinne jako jedne z najbardziej powszechnych i wybierane przez większość ludzi. Autorka podkreśla, że rodzina stanowi podstawowe środowisko, w którym rozwija się większość ludzi. Jeśli ktoś nie doświadcza rodziny lub prawidłowo funkcjonującej rodziny, będzie zawsze tęsknił do wartości, jakie rodzina ze sobą niesie. Autorka wypowiada podstawową prawdę – nie wystarczy cenić i pragnąć wartości, ale zadaniem każdego człowieka jest urzeczywistnianie wartości, w tym wartości tworzenia dobrej rodziny. Zależy to od nas samych, gdyż to my jako członkowie rodzin tworzymy jakość relacji rodzinnych (Ostrowska, 2000a, s. 21).

POMAGANIE – LUDZKI WYMIAR WSPARCIA WZAJEMNEGO

W artykule *Pomoc, pomaganie: korzenie, rozwój, współczesne wymagania* K. Ostrowska określa, czym jest pomoc i pomaganie: „jako formy realizacji wsparcia w zaspokajaniu różnych potrzeb określają szczególny rodzaj relacji interpersonalnej, w której występują trzy elementy: udzielający pomocy, potrzebujący pomocy oraz to, co stanowi pomoc, czyli określony rodzaj dobra, niezbędny potrzebującemu do jego funkcjonowania jako osoby" (Ostrowska, 2001, s. 59).

Wymienia rodzaje dóbr: dobra materialne, psychologiczne, społeczne, moralne i duchowe. Dwa ostatnie rodzaje są rzadko zauważane i uwzględniane, a to one są uznawane przez psychologów za harmonizujące osobę, scalające rozwój osobowości, stanowiące

swoistą szczepionkę przeciw naruszaniu norm społecznych, prawnych. K. Ostrowska podkreśla, że „pomoc moralna i duchowa obejmuje zaspokojenie takich egzystencjalnych potrzeb, jak potrzeba sensu życia, potrzeba ukierunkowana na bycie z innymi, potrzeba doskonalenia, potrzeba trwania, potrzeba potwierdzania własnej wartości i kreatywności, a także takich potrzeb jak ładu i porządku, bezpieczeństwa" (Ostrowska, 2001, s. 60).

Zdaniem autorki sytuacja pomagania jest szczególnym rodzajem relacji, a osoby pomagające powinny mieć tego świadomość. Osoby pomagające więc winny się charakteryzować kompetencyjnością przejawiającą się umiejętnością rozpoznawania potrzeb innych oraz kompleksowego ich zaspokajania. Dobre pomaganie powinno dla osób, którym się pomaga, stanowić pewien dobry wzorzec, jak same w przyszłości mogą rozwiązywać swoje problemy. Obserwowanie osób pomagających powinno wyposażać zarówno w osobiste umiejętności, jak i wzbudzać chęci, by nieść pomoc innym.

Jako źródło pomocniczości zinstytucjonalizowanej autorka wskazuje działania pomocowe zakorzenione w dorobku chrześcijaństwa, oparte na szacunku i godności osoby ludzkiej (Ostrowska, 2001).

WYCHOWANIE JAKO NAJPEWNIEJSZY SPOSÓB PRZECIWDZIAŁANIA PATOLOGII SPOŁECZNEJ

Publikacje K. Ostrowskiej charakteryzuje integralny model człowieka jako bytu biologicznego, psychologicznego, społecznego oraz moralno-religijnego (duchowego). Zdaniem autorki żaden z wymienionych aspektów nie charakteryzuje samoistnie człowieka, ale dopiero wszystkie razem go określają – ich wzajemna integracja: „typowo ludzką egzystencją jest możliwość okazywania miłości sobie, innym ludziom, wyrażająca się w przebaczaniu, przekraczaniu swoich ograniczeń, uczestnictwie w tworzeniu kultury oraz w kreowaniu form wyrażania miłości Bogu. Wymiar religijny człowieka wydaje się istotny w określaniu jego ludzkiej odrębności, gdy zastanawiamy się pod wpływem doniesień badawczych nad możliwościami rozwojowymi naczelnych" (Ostrowska, 2000a; Ostrowska, 2000b, s. 7; por. Fouts, 1999).

Autorka swoje rozważania odnosi do problemów rzeczywistości społecznej: kryzysu wychowania dzieci i młodzieży, który przejawia się nasilaniem form patologii społecznej, dotykającym tej grupy. Powołuje się na ocenę grupy zawodowej, która zajmuje się wychowaniem, że aż „87% nauczycieli podziela pogląd o kryzysie wychowania dzieci i młodzieży"(za: Rutkiewicz i in., 1999).

Krystyna Ostrowska podkreśla, że wychowanie to najpewniejszy sposób przeciwdziałania patologii społecznej. Odwołuje się do wniosków rządowego „Raportu o sytuacji polskich rodzin", przygotowanego przez pełnomocnika rządu do spraw rodziny (1998), w którym cały IV rozdział poświęcono problemom dzieci i młodzieży. Raport wskazuje na konieczność zastosowania działań profilaktycznych, terapeutycznych i resocjalizacyjnych wobec różnych form przestępczości, agresji i przemocy, nałogów oraz niepokojących zjawisk dotykających młodzież. Wskazuje działanie profilaktyczne i autoterapeutyczne, o którym już w roku 1946 mówił polski psycholog Kreutz, a którym jest kształtowanie własnego charakteru. Zwracał on uwagę, że wzmacnianie poczucia własnej wartości, kształtowanie norm, budowanie własnej tożsamości, dokonują się w procesie wychowania i samowychowania, których celem jest właśnie kształtowanie charakteru (por. Kreutz, 1982).

Kreutz podkreślał, że pojęcie charakteru odnosi się do dyspozycji moralnych, nimi kierują się osoby w rozwiązywaniu problemów, realizacji zadań, reagowaniu poznawczym i emocjonalnym w różnych sytuacjach życiowych. Dyspozycje te odznaczają się stałością i kształcą się w sytuacjach podejmowania przez jednostkę osobistych działań, odnoszących się do idealnego wzorca normatywnego. Dotyczą tego, co jednostka robi ze sobą i dla siebie, będąc zdolna do rozwoju, kreatywności, moralności, religijności, empatyczności i odpowiedzialności. Wpływ innych osób (rodziców, nauczycieli, wychowawców, przekazu medialno-kulturowego na ostateczną strukturę charakteru jest jedynie pośredni (por. Ostrowska, 2000a, 19–20). Ostrowska wskazuje na dwa kierunki, dotyczące wychowania, które można zauważyć w naszej kulturze. Jeden z nich odwołuje się do pozytywnej roli przymusu wychowawczego, stosowania sankcji za zachowania niezgodne z normami, wartościami, wzorcami zachowań. Drugi podkreśla pociągającą moc wartości i norm,

unaoczniania ich we wzorcach zachowania oraz naturalnego dążenia ludzi do dobra, prawdy, piękna, miłości, wiary i nadziei.

Ostrowska – za Kreutzem – podkreśla rolę przyjaciół, którzy stanowią dobre wzorce zachowania. Zasadniczym aspektem wpływającym na dzieci i młodzież w wychowaniu jest rodzina: jakość występujących w niej więzi, klimatu, standardów moralnych i socjalizacyjnych, respektowanych i urzeczywistnianych przez rodziców. Kolejne formy działań to stymulowanie rozwoju dojrzałej osobowości poprzez pracę własną nad własną osobowością, rozwijaniem umiejętności psychicznych i uczenie się współpracy z innymi.

Dla uczniów na tej drodze ważni są nauczyciele, mediatorzy, a także rozwijanie umiejętności form obrony przed manipulacją i przemocą poprzez warsztaty, itp. Poza umiejętnościami psychologicznymi ważne jest także odkrywanie głębszych wartości – sensu i celu własnego życia, które jest zadaniem każdego człowieka, na każdym etapie życia, ale charakterystycznym dla okresu kształtowania tożsamości u młodzieży: „sens i cel ludzkiego życia człowieka zawsze pozostaje tajemnicą", żaden z ludzi nie potrafi go wskazać drugiemu, zawsze stanowi on „zadanie do odkrycia w codziennej aktywności intelektualnej, uczuciowej i behawioralnej. Inni mogą jedynie pomóc, podsuwając właściwe metody i środki do odkrywania sensu istnienia". Poszukiwanie sensu jest nieustannym procesem, a jego podstawą jest „poczucie tożsamości, czyli rzeczywista, pogłębiona i pełna odpowiedź, kim jestem?, a następnie odpowiedź na pytanie, co wynika z faktu, że jestem człowiekiem, co oznacza, że jestem człowiekiem? (2000b, s. 27–28). K. Ostrowska podkreśla, że człowiek może wybrać jedynie wymiar ludzki „więzi z innymi istotami zwierzęcymi, podlegającymi ewolucji, rozwojowi, ale i ostatecznej zagładzie, lub ze światem własnych wytworów, które niejednokrotnie przejmują nad nim władzę. Człowiek bez Boga staje się istotą […] nieszczęśliwą z racji ogołocenia się do swego odniesienia do Pełni Miłości, sprawiedliwości, a przede wszystkim nieśmiertelności" (2000b, s. 28).

K. Ostrowska, inspirowana systemowym ujęciem Virginii Satir podkreśla, że działania profilaktyczne i wychowawcze powinno zaczynać się po rozpoznaniu czynników wewnętrznych i zewnętrznych, które wpływają na destrukcyjne zachowania dzieci i młodzieży. Zalicza do nich:

1. po stronie rodziny: nieuważność i nieumiejętność rodziców w komunikacji, w rozwiązywaniu swoich problemów wzajemnych, brak czasu dla dzieci, uleganie dzieciom, nadopiekuńczość i przyzwolenie na łamanie norm;
2. po stronie nauczycieli: brak osobowego podejścia i ciekawości życia uczniów, ich kontekstu wychowawczego, w jakim żyją, ucieczka od wychowania, niewiara w potęgę wpływu mechanizmów naśladownictwa, brak wyrazistości wzorów osobowych, brak instrumentu sprzeciwu i dezaprobaty dla zachowań niewłaściwych, brak pragnienia bycia wychowawcą, wzorem, bliskim człowiekiem, brak integralnego wychowania w szkole;
3. czynniki wewnętrzne po stronie dzieci i młodzieży: poczucie zagubienia, osamotnienia, odrzucenia, nieumiejętność dawania (a jedynie brania od innych), nieumiejętność przebaczania oraz brak treningu w obszarze kształtowania moralności, samokontroli emocjonalnej i intelektualnej. Podkreśla także dużą rolę braku empatii i odpowiedzialności.

Tym, co chroni młodych ludzi od negatywnych wzorców zachowań (dewiacyjnych i przestępczych), zdaniem autorki, jest przyjęcie i realizowanie takiego osobistego systemu wartości, który pozwala przyjąć styl życia zapewniający integralny rozwój w wymiarze biologicznym, psychicznym, społecznym i duchowym (religijno-moralnym) (por. Ostrowska, 2000b, s. 30).

ZDROWIE, WYCHOWANIE, ROZWÓJ OSOBOWOŚCI

Obszary wymienione w tytule podrozdziału były ważne w pracy naukowo-badawczej i działaniach wychowawczych promowanych przez profesor Ostrowską w prowadzonym przez nią Centrum Metodycznym Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, którego była wieloletnim dyrektorem. Centrum prowadziło działania nad konstrukcją i wdrażaniem rządowego Programu na lata 1994–1998 „Promocja zdrowia fizycznego, psychicznego, społecznego i duchowego w systemie edukacji i przez system edukacji". Program był skierowany do rodziców, uczniów, nauczycieli. Jego celem było zmotywowanie

i włączenie dzieci – uczniów, ich rodziców i nauczycieli do urzeczywistniania wartości, takich jak: zdrowie, miłość, przyjaźń, szczęście osobiste i rodzinne, wzajemna życzliwość i odpowiedzialność.

Narzędziami do wzbudzenia motywacji do powyższych działań miały być informacja i kształtowanie umiejętności. Informacje dotyczyły istoty tych wartości, także wyodrębnienia i określenia czynników ułatwiających ich realizację, wskazania na zagrożenia, ale także na wzorce zachowań pozytywnych w ramach omawianych wartości. Drugi etap stanowił ćwiczenia w aktywnym kształtowaniu wzorców zachowań; werbalnych, niewerbalnych, wykonawczych. Celem ćwiczeń było podniesienie umiejętności wychowawczych, autokreacyjnych i samowychowawczych uczestników oraz uzyskanie lepszej jakości wychowania szkolnego i rodzinnego.

Profesor Ostrowska jako dyrektor Centrum Metodycznego Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej podjęła pionierską pracę nad promocją zdrowia fizycznego, psychicznego, społecznego i duchowego, mając świadomość, że w Polsce jest ona w fazie początkowej. Celem programu było przygotowanie jego członków do radzenia sobie z kryzysami w sytuacjach trudnych. W społeczeństwie rozwijającym się należały do nich przede wszystkim przeciwstawianie się naciskom i niekorzystnym wpływom otoczenia społecznego. Młodzieży dotyczyły m.in. sytuacje presji rówieśniczej, sytuacje stresowe, przeciwstawianie się reklamom alkoholu, nikotyny, środków farmakologicznych, presja zażywania narkotyków. Program miał wyposażyć młode pokolenie w świadome i oparte na zinternalizowanych wartościach i postawach umiejętności podejmowanie decyzji o stylu życia i sposobach realizacji ról społecznych. Program opierał się na szerokiej definicji zdrowia, opartej o kryteria pozytywne, pojmowaniu zdrowia jako wartości, dobrostanu, a nie wyłącznie braku choroby czy niedomagań, jak definiowała zdrowie WHO (por. Ostrowska, 1998, s. 8, 29).

Styl życia to wzory zachowań i reakcji podporządkowane celom dalekosiężnym i bliższym, wiążą się one z rozwiązywaniem problemów, podejmowaniem decyzji, dokonywaniem wyborów, braniem odpowiedzialności, ustalaniem hierarchii wartości i ich urzeczywistnianiem (Ostrowska, 1998, s. 7). K. Ostrowska wymienia następujące ważne wartości (ogólnoludzkie potrzeby i ideały):

„miłość, rodzina, przyjaźń, zdrowie, szczęście, życie bez zagrożeń i konfliktów, bez agresji". Podkreśla jednak, z pełnym realizmem, że aby je osiągnąć, człowiek musi włożyć wkład własnej pracy: „odpowiedzialnego, aktywnego i rozumnego angażowania na ich rzecz każdego, dla kogo są cenne […] Rozwój osobowości jako zintegrowanej organizacji dyspozycji duchowych, psychicznych i temperamentnych, odpowiedzialnych za przyjmowany styl życia, niektórzy psychologowie łączą z potocznym rozumieniem zdrowia fizycznego, psychicznego, społecznego i duchowego" (Ostrowska, 1998, s. 5). Program opierał się na koncepcji dojrzałej, zdrowej osobowości, opracowanej na gruncie psychologii personalistyczno-egzystencjalnej. Miał wzmacniać postawy i styl życia, które pomagają ukształtować człowieczeństwo, tożsamość, przekonania prozdrowotne, postawy odpowiedzialności i empatii, miał wskazywać na wartości uniwersalne – ogólnoludzkie, dotyczące norm, które chronią osoby i społeczeństwa, w tym rodzinę, jako najbardziej istotną dla zdrowia społecznego komórkę społeczną.

Proponując Program na lata 1998–2005, K. Ostrowska opiera go na rzetelnej diagnozie sytuacji psychicznej, emocjonalnej dzieci i młodzieży. Podkreśla mianowicie, że dane naukowe wskazują na niepokojące zjawisko, mianowicie, że od 10% do 20% dzieci i młodzieży w wieku szkolnym wymaga wsparcia i opieki psychologiczno-psychiatrycznej. Wynika to z dolegliwości stresowo-depresyjnych, dotyczących: bólów głowy, rozdrażnienia, złego humoru, zdenerwowania, trudności z zasypianiem. K. Ostrowska uważa, że jednym ze sposobów poradzenia sobie z tymi niepokojącymi zjawiskami jest „konieczność udzielenia wsparcia i wzmocnienia rodziny, gdyż wskazuje się na jej niewydolność i dysfunkcjonalność jako przyczynę nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży" (Ostrowska, 1998, s. 11).

Obecnie problematyka profilaktyki zdrowotnej stanowi ważną gałąź polityki prozdrowotnej, dyskursu społecznego, programów profilaktycznych zmieniających przekonania i świadomość społeczeństw nowoczesnych, obecnych w szeroko pojętej kulturze i dyskursie naukowym. Profesor Ostrowska zaproponowała szeroką dyskusję narodową na ten ważny temat ponad dwie dekady temu (por. Ostrowska, 1995, s. 32–36).

ROLA RODZINY W WYCHOWANIU MŁODEGO POKOLENIA

Ostrowska podkreśla fundamentalną rolę rodziny dla stawania się przez dziecko „w pełni człowiekiem", potwierdzającym i przyjmującym sens życia własnego i innych, otwartym na świat i wartości, czerpiącym i dającym miłość. Dobra, kochająca rodzina wzmacnia człowieka, zaś pełna deficytów rodzina ukierunkowuje człowieka na poszukiwanie akceptacji w świecie pozbawionym wartości pozytywnych, nieprzystosowanym, przestępczym.

Zdaniem autorki specyficzność rodziny jako grupy wynika z bliskich więzi między jej członkami – jest to więź małżeńska, rodzicielska i dziecięca. To właśnie więź tworzy specyficzny układ rodzinny we wszystkich wymiarach: materialnym, psychicznym, duchowym, relacji interpersonalnych, otwartości na otoczenie (por. Ostrowska, 2008, s. 135).

Pisząc o rodzinie, autorka afirmuje rolę zarówno matki, jak i ojca. Zajmuje się mniej poznaną rolą ojca, podkreślając na podstawie badań, że matka „nie jest jedynym uprzywilejowanym obiektem przywiązania", że ważne są dobre relacje także z drugim rodzicem (Lis, 1992, s. 66). Na podstawie badań wskazuje, że „brak ojca jest niekorzystny dla rozwoju dziecka we wszystkich wymiarach jego osobowości i w późniejszym funkcjonowaniu" (Ostrowska, 2000b, s. 49–50). Brak ojca we wczesnym dzieciństwie skutkuje pogorszeniem inteligencji, gorszymi wynikami w nauce i zaburzeniami w społecznym zachowaniu, niższą samooceną i nieadekwatnym obrazem siebie, co ma negatywny wpływ na całość funkcjonowania osoby. Ojciec odgrywa ważną rolę w procesie uspołecznienia dziecka, jego brak zarówno fizyczny, jak i psychiczny jest niekorzystny, utrudnia lub zaburza zaspokojenie potrzeby miłości i bezpieczeństwa (por. Ostrowska, 2000b, s. 49–50).

K. Ostrowska podkreśla fundamentalną rolę rodziny dla rozwoju sfery intymnej, jej wyrażania, poprzez rozwój sfery płciowej, odbywający się w integracji z całym rozwojem człowieka ku pełni człowieczeństwa. Autorka podkreśla, że wychowanie ma cel: ukształtować pełne człowieczeństwo i ukierunkować je na dobro własne i innych poprzez gotowość do pełnienia ról małżeńskich i rodzicielskich.

Podsumowuje swój wywód ogromną rolą wartości w wychowaniu – zarówno w rodzinie, jak i w szkole. Dzięki osiągnięciu pewnego poziomu rozwoju poznawczego, człowiek może wybierać wartości oraz kryteria rozpoznawania wartości, tworzenia ich hierarchii.

Dla pełnego rozwoju człowieka potrzebne jest również zwrócenie uwagi na wartość zdrowia i potrzebę promocji zdrowia i wychowania prozdrowotnego jako ukazywania wartościowego stylu życia, pozwalającego na harmonijny rozwój osobowy, utrzymywanie zdrowia fizycznego oraz ukierunkowanie własnych potencjałów rozwojowych na to, by być „bardziej człowiekiem", zjednoczonym z innymi i światem zewnętrznym (por. Ostrowska, 2000b, s. 95).

Ostrowska, zauważając liczne zagrożenia dla rozwoju dzieci i młodzieży, proponuje ich rozwiązywanie poprzez programy profilaktyczne, edukacyjne i wychowawcze, uwzględniające wychowanie ku wartościom jako istotny czynnik integrujący osobowość człowieka.

Autorka, charakteryzując rodzinę i wymieniając jej specyfikę i funkcje, wskazuje, że rodzina „jest miejscem osobowego rozwoju tworzących ją osób, urzeczywistniania wartości i kształtowania stylu życia, jest też miejscem przygotowania do przyszłego funkcjonowania w innych grupach społecznych, religijnych oraz organizacjach politycznych i państwowych. Ta ostatnia rola rodziny odnosi się nie tyle do uczenia kompetencji profesjonalnych, ile do uczenia kompetencji życia w grupie, dokonywania wyborów, urzeczywistniania wartości" (Ostrowska, Ryś (Red.), 1999, s. 136).

Wśród funkcji rodziny K. Ostrowska jako psycholog i kryminolog wymienia, rzadko wskazywaną przez innych autorów, funkcję wspomagania rozwoju moralno-religijnego: „Aby rodzina mogła funkcjonować i realizować swoje zadania podtrzymywania życia każdego człowieka, zaspokajania jego potrzeb, stymulowania rozwoju, ochrony zdrowia, utrzymania tożsamości i ciągłości, musi korzystać z norm regulujących współżycie rodziny z szerszą społecznością i pomiędzy ludźmi. Zatem w rodzinie zapoznajemy się z systemem norm społecznych, prawnych, moralnych, obyczajowych. Rodzina jest pierwszą szkołą rozwoju moralnego i religijnego" (Ostrowska, Ryś (Red.), 1999, s. 145).

Autorka podkreśla, że rodzina współczesna ma do spełnienia więcej zadań, niż miały ich rodziny z poprzednich okresów

historycznych. Rodzice współcześni poświęcają dużo czasu i zaangażowania pracy zawodowej i zarobkowej poza domem, co utrudnia dzieciom obserwowanie zachowań rodzicielskich w dłuższych okresach czasowych.

Ostrowska podkreśla również inny ważny fakt, że rodzina jest miejscem przeżywania wszystkich okresów życia człowieka – od narodzin aż do śmierci: „człowiek przychodzi na świat w rodzinie i przez jej członków jest żegnany, gdy odchodzi z tego świata. Te dwa graniczne momenty w życiu człowieka w szczególny sposób uwypuklają znaczenie rodziny w przygotowaniu jednostki do życia w świecie i w przygotowaniu do odejścia z tego świata, w którym żyła, tworzyła, i zostawiła ślady swojej egzystencji. Rodzina jest szczególnym miejscem zrozumienia tajemnicy życia i tajemnicy śmierci" (Ostrowska, Ryś (Red.), 1999, s. 147). W czasach, kiedy mówimy tylko o młodości, wigorze, tym, co ładne i zdrowe, a unikamy okazania szacunku dla całego życia człowieka, mówienia o starzeniu się i śmierci, to podkreślenie integralności rodziny, okresów rozwojowych, miłości i wzajemnego szacunku jest niezwykle ważnym przesłaniem.

K. Ostrowska wskazuje na profilaktyczną funkcję rodziny w obserwowaniu, reflektowaniu i neutralizowaniu czynników zagrażających rodzinie, jej zdrowiu, rozwojowi psychicznemu, fizycznemu, społecznemu, duchowemu członków, realizacji zadań i celów rodziny, jej jedności i szczęściu.

Do czynników zagrażających rodzinie K. Ostrowska zalicza:

1. nieuwzględnianie aspektów prozdrowotnych, takich jak: odpowiednie żywienie, racjonalny tryb życia, wypoczynek, dbanie o nieprzeciążanie się fizyczne czy psychiczne, nieużywanie środków psychoaktywnych, uzależniających (takich jak narkotyki, nikotyna, alkohol), dbałość, by dzieci nie podejmowały wczesnej aktywności seksualnej, która mogłaby zaburzyć ich rozwój (np. poprzez choroby przenoszone drogą płciową lub konieczność przedwczesnego podejmowania ról rodzicielskich przy braku dojrzałości psychicznej i społecznej);
2. brak dbałości o umiejętną i pełną szacunku dla innych komunikację i relacje wzajemne oraz nierealizowanie zadań związanych z rolami, co powoduje zwiększony stres,

przeciążenie psychiczne, zaburzenia w funkcjonowaniu i rozwoju osobowości;
3. nieumiejętna organizacja zajęć i chroniczny brak czasu, brak hierarchii ważności i realizowania wspólnoty rodzinnej;
4. Występowanie złych nawyków, nałogów, dezorganizujących życie rodzinne;
5. zła sytuacja materialna rodziny, konieczność pracy matek, szczególnie zmianowa, długotrwała nieobecność rodziców w domu, brak czasu dla dzieci, sprzyjają zaburzeniom w zachowaniu dzieci i powodują spowolnienie rozwoju uczuciowego, poznawczego i wykonawczego dzieci;
6. spożywanie alkoholu, zażywanie narkotyków i innych środków psychoaktywnych, w połączeniu z tendencjami agresywnymi – dezorganizują życie rodzinne, hamują, utrudniają, a nawet niszczą rozwój osobowości członków rodziny, a nawet mogą spowodować utratę zdrowia psychicznego bądź fizycznego;
7. nierozsądne korzystanie ze środków postępu technicznego – telewizji i komputera, które może prowadzić do izolacji społecznej, poczucia osamotnienia i zagubienia, przyjmowania wzorców zachowań niezgodnych z uznawanymi wartościami, celami, dążeniami, z wyznawaną religią.

Wśród czynników neutralizujących te zagrożenia autorka wymienia:
1. silne więzi emocjonalne;
2. wzajemną miłość, życzliwość, szacunek;
3. podzielanie tych samych przekonań i wartości;
4. przyjęcie jednoczącej filozofii życia, czyli nadrzędnych idei, wartości porządkujących i hierarchizujących cele, zadania i funkcje rodziny i stymulującej jej rozwój, jedność (por. Ostrowska, Ryś (Red.), 1999, s. 148–149).

Interesujące jest również zestawienie przez K. Ostrowską czynników, które decydują – zgodnie z badaniami naukowymi – o postrzeganiu i odczuwaniu szczęścia rodzinnego. Należą do nich:
1. subiektywna ocena własnej rodziny w porównaniu z innymi rodzinami i wzorcami powszechnymi w danej społeczności;
2. doznawanie, wyrażanie uczuć i poczucie zrozumienia przez współmałżonka i innych członków rodziny;

3. dobra jakość komunikacji w zakresie realizacji celów, zadań, rozwiązywania konfliktów;
4. wspólne zainteresowania i spędzanie wspólnego czasu;
5. wspólnota materialno-ekonomiczna;
6. podział obowiązków i wzajemne wspieranie się, pomoc;
7. stopień realizacji oczekiwań wobec rozwoju poszczególnych członków rodziny w zakresie ich współdziałania na rzecz rodziny, rozwoju osobistego, ich usamodzielnianie się oraz bezpieczeństwa materialnego, psychicznego i fizycznego;
8. odpowiednia wiedza dotycząca seksualności i intymności i realizowanie jej w postaci pozytywnych doświadczeń w tym obszarze w ciągu życia rodziny;
9. podzielanie poglądów dotyczących ważnych wartości, celów, przekonań, stylu życia, wyboru drogi życiowej dla dzieci;
10. stosunek do dzieci uwzgledniający szacunek do nich, ich autonomię, wartość dzieci w życiu rodzinnym;
11. akceptacja osoby wiodącej dla życia rodzinnego, uznanie jej decyzji i podporządkowanie dla wspólnego dobra;
12. gotowość do podejmowania odpowiedzialności za życie rodziny (por. Ostrowska w: Ostrowska, Ryś (Red.), 1999, s. 150–151).

Nikt nie jest w stanie zastąpić rodziny jako środowiska wychowawczego. Wpływ rodziny trwa przez całe życie człowieka, wzory wyniesione z rodziny trwają i oddziałują przez dziesiątki lat i są nadal przekazywane kolejnym pokoleniom, trwają nawet wtedy, gdy umierają członkowie rodziny, którzy tworzyli pewne wzorce. „Śmierć kogokolwiek z rodziny nie przerywa ich oddziaływania, a niejednokrotnie je potęguje i uwyraźnia w specyficznej symbolice (Ostrowska, 1999, s. 154).

K. Ostrowska wskazuje, że prowadzone przez wiele lat badania psychologiczne i socjologiczne, dotyczące wartości, celów życiowych, pragnień i dążeń, celów życiowych, ukazują (niezależnie od wieku, płci, wykształcenia, pochodzenia czy przejawów patologii społecznej), że dobra i szczęśliwa rodzina, wartość rodziny to cel stawiany na szczycie innych wartości, wybieranych przez Polaków.

„Wartość rodziny zasadza się na jej wspólnotowości, odrębności, unikalności […] W rodzinie nie jesteśmy anonimowi […] W rodzinie

najpełniej możemy doświadczyć afirmacji życia, bezpieczeństwa, własnej wartości, w rodzinie również możemy być najgłębiej z tego powodu zranieni – gdy jest brak miłości, akceptacji naszego istnienia, akceptacji tego, jacy jesteśmy w swoich potencjalnych możliwościach fizycznych, psychicznych, społecznych czy duchowych" (Ostrowska, 1999, s. 156).

Problematyka rodziny obejmuje nie tylko zagadnienia dotyczące rodzin biologicznych, ale również rodzin adopcyjnych. Poza typowymi problemami, jakie mają rodziny biologiczne, rodziny adopcyjne stykają się również ze specyficznymi problemami, wynikającymi z adopcji. Dotyczą one zarówno obaw co do osobistych kompetencji rodziców, problemów zdrowotnych i emocjonalnych dziecka, jego przeszłości i dziedzictwa, obawy o genetyczne obciążenia dziecka, dotyczące problemów związanych z kontaktami z rodziną biologiczną i czy wtedy dziecko zaakceptuje i nie zerwie więzi z rodzicami adopcyjnymi, opory związane z ujawnianiem kwestii adopcji i ustaleniem czasu powiedzenia o niej dziecku, obawy o to, czy uda się nawiązać więź z dzieckiem, obawy związane z rozwiązaniem kwestii formalno-prawnych dotyczących adopcji, kwestie wiążące się z akceptacją inności rodzicielstwa, czasem dziecka (por. Sokołowski, 1999, s. 174–178). Niepowodzenia w naturalnej prokreacji mogą obniżać poczucie własnej wartości, wpływać negatywnie na obraz siebie jako kobiety, matki, mężczyzny, ojca. U dzieci z kolei mogą mocno oddziaływać problemy przywiązaniowe z rodzin biologicznych, które mogą powodować problemy relacyjne i związane z obrazem siebie w całym życiu, nasilać problemy w okresie adolescencji.

Publikacja o rodzinach adopcyjnych powstała zarówno z myślą o rodzinach, jak i specjalistach niosących im pomoc. Książka zbiera rozważania środowiska naukowego, praktyków i rodzin adopcyjnych na temat specyfiki problemów związanych z adopcją, uznania interdyscyplinarności i wagi problemu, stworzenia forum wymiany wiedzy i doświadczeń na uczelniach, na uniwersytecie, uznania roli uniwersytetu jako najlepszego forum gromadzenia i wymiany wiedzy. Publikacja ujmuje zagadnienia dotyczące adopcji w trzech istotnych obszarach:

1. prawne, psychologiczne i społeczne problemy adopcji;
2. kwalifikacje i przygotowanie rodziców do przysposobienia;

3. problemy dotyczące rodzin adopcyjnych.

Aspekt predykcyjny to wskazanie obszarów domagających się pogłębionej refleksji i badań, by lepiej pomóc rodzinom w ich problemach.

Autorka prowadzi również refleksję dotyczącą takich specyficznych sytuacji rodzin, kiedy to rodzina napotyka problemy na drodze osiągnięcia szczęścia rodzinnego, powodzenia życiowego.

Ostrowska dzieli rodziny z punktu widzenia psychologicznego i kryminologicznego na dobrze funkcjonujące i problemowe (lub wieloproblemowe), zwane przez socjologów dysfunkcyjnymi. Rodziny problemowe dostarczają swoim członkom wadliwych wzorców osobowych i zachowania, przekazują system wartości i normy, które są sprzeczne z oczekiwaniami społecznymi, charakteryzują je wadliwe wzorce pomiędzy rodzicami i dziećmi. Dysfunkcje zaś polegają na braku rozwiązywania kryzysów rozwojowych, w których doszło do załamania dynamiki rodzinnej oraz wtórych napięć emocjonalnych i sytuacji stresogennych o dużym natężeniu. Rodziny zaś wieloproblemowe to takie, w których doszło do skumulowania niekorzystnych czynników i niepożądanych społecznie cech, takich jak: przestępczość, narkomania, alkoholizm, zaniedbania dzieci, prostytucja (por. Ostrowska, 2008c, s. 189–190).

JAKIEGO WSPARCIA POTRZEBUJE MŁODZIEŻ?

W książce *Zanim w szkole będzie źle* autorka ukazuje perspektywę wartości i antywartości świata XX wieku, fakt podmiotowości człowieka. Zadaje pytanie, czy człowiek współczesny dąży do rozwoju, urzeczywistniania wartości, dobra własnego i innych czy też do depersonalizacji, utraty odpowiedzialności osobistej i społecznej, wskazuje na ważną rolę odpowiedzialnych dorosłych we wspieraniu dobra i rozwoju młodzieży. Łączy różnorodne aspekty rozwoju człowieka opisane przez badaczy o orientacji humanistycznej i holistyczno-ekologicznej.

Odpowiadając na pytanie o odpowiednie wsparcie dla młodzieży, wskazuje na role rodziny i szkoły dla powstrzymania zagrożeń, sytuacji trudnych, kryminogennych w rozwoju młodzieży. Podkreśla, że rodzice, nauczyciele i wychowawcy są odpowiedzialni za tworzenie

takich warunków rodzinnych i szkolnych, w których istotny jest „szacunek dla drugiego człowieka, odpowiedzialność za siebie i innych, przebaczenie, otwarcie na świat wartości rozwojowych, egzystencjalnych, zainteresowanie budowaniem pokoju, przestrzeni wolności i współpracy" (Ostrowska, Tatarowicz (Red.), 2004, s. 12).

Autorka, wskazując na duży problem zaburzeń emocjonalnych u młodzieży, ukazuje sposoby oddziaływań psychologiczno-pedagogicznych. Obejmują one zarówno ich profilaktykę, jak i wsparcie, a następnie umacnianie i ugruntowanie autonomii człowieka i jego dojrzałości osobowej.

Profilaktykę postrzega jako ograniczenie wewnętrznych i zewnętrznych czynników zagrażających człowiekowi. Ujmuje ją jako rodzaj wsparcia społecznego, ciąg działań ujętych trójetapowo, jako: działania inspirujące, wsparcie społeczne i augeryzacja – czyli rozszerzanie, wtórna integracja osoby poprzez działania z innymi i na rzecz innych.

Faza inspiracji ma dostarczyć wiedzy na temat: czynników zagrażających i sposobów ich ograniczania, prawidłowych postaw i idealnych wzorców rozwoju, pokonywania trudnych sytuacji przeciwstawiania się naciskom wewnętrznym i zewnętrznym. Druga faza – wsparcia społecznego – to ćwiczenie umiejętności psychofizycznych i sprawności (np.: asertywności, umiejętności odmawiania, przebaczania, radzenia sobie ze stresem, opanowania emocji, kontrolowania zachowań i reakcji, rozpoznawania własnej osobowości, wyboru celów i dążeń życiowych, ćwiczenia samokontroli wewnętrznej, rozpoznawania i rozwijania systemu wartości, ideału osobowościowego). W ostatniej fazie – augeryzacji, rozszerzania „ja", jednostka poprzez relacje z innymi, więzi osobowe, troskę o ograniczanie czynników ryzyka w stosunku do siebie i innych, uczy się rozumieć siebie i nabywać sprawności stymulujących dalszy rozwój poprzez postawy prorozwojowe, prozdrowotne i prospołeczne, oparte na uniwersalnych wartościach ludzkich (por. Ostrowska, Tatarowicz (Red.), 2004, 17–18). Wspieranie młodzieży w takim programie profilaktycznym stawia więc wysokie wymagania osobowościowe i kompetencyjne osobom dającym ten rodzaj wsparcia młodzieży – rodzicom, wychowawcom, nauczycielom.

W pracy zbiorowej *Agresja w szkole, diagnoza i profilaktyka* (Ostrowska, Libiszowska-Żółtkowska (Red.), 2008) autorki zebrały

specjalistów, którzy ukazali szereg kontekstów agresji dzieci i młodzieży, takich jak: przestępczość nieletnich w Polsce, bezpieczeństwo w szkołach, klimat szkoły, profilaktyka i zapobieganie przemocy rówieśniczej, badania różnych aspektów agresji (społeczno-kulturowych), polityki oświatowej państwa, uwzględniającej instytucje szkoły i rodziny w systemie wychowania, roli pedagogiki resocjalizacyjnej w zapobieganiu przemocy i agresji, znaczenia kompetencji społecznych i poznawczych jako ograniczających agresję, itp.

W książce tej K. Ostrowska przedstawiła badania porównawcze dotyczące lat 1997 i 2003 w zakresie agresywnych zachowań dzieci i młodzieży.

Autorka wskazując na przyczyny agresji u ludzi, stwierdziła, że agresja jest uznawana jako genetyczne wyposażenie osobnicze człowieka, a przyczyny zachowań agresywnych mogą być pozytywne lub negatywne. Autorka wskazała na obszar niedoceniony w badaniach nad agresją, problemu subiektywnych odczuć zdarzenia sprowokowanego przez agresora, a doświadczanego przez ofiary. Wymienia tu zachowania, które z punktu widzenia agresora mogą być traktowane jako pozytywne, np.: zabawa, nawiązanie kontaktu, wyrażanie zainteresowania, zdobycie uznania, przewagi fizycznej czy psychicznej, których intencją nie było zadanie bólu, cierpienia, skrzywdzenie czy wyrządzenie szkody. W tych formach agresji dochodzi do zderzenia pewnych wzorców kulturowych i zachowań z subiektywnym odczuciem naruszenia godności, tożsamości, obrazu siebie jako osoby u ofiary agresji (por. Ostrowska, 2008c, s. 15).

We wnioskach końcowych z badań K. Ostrowska zestawia zmiany i nasilenie zjawisk dotyczących agresji, które miały miejsce w latach 1997 i 2003. Zmiany te dotyczą nasilenia formy, intensywności oraz brutalizacji agresji fizycznej, werbalnej, psychicznej oraz większego zaangażowania dziewcząt w rożne formy agresji. Autorka wskazuje, że aktom agresji towarzyszy zwiększone używanie środków psychoaktywnych (alkoholu i środków odurzających), które ułatwiają wyzwalanie się agresji lub sprzyjają sytuacjom stawania się ofiarą agresji ze strony innych.

Autorka wymienia wątpliwości w formie pytań, które wobec złożonej natury ludzkiej, mającej wymiar psychiczno-duchowy, nie pozwalają szukać przyczyn zachowań agresji interpersonalnej

jedynie w obszarze przetrwania osobniczego i gatunkowego. Zapytuje, czy kultura i duchowość człowieka mogą wyposażyć go w skuteczniejsze narzędzia relacji interpersonalnych oraz, w jakim stopniu kultura hamuje zachowania agresywne, i czy czasem sama kultura ich nie stymuluje. Powołuje się na rozważania innych w tym zakresie. Autorka zapytuje, czy w czasach współczesnych agresja nie jest czymś niezbędnym ze względu na zagrożenie samego bytu człowieka, jego zdolności zaspokajania potrzeb, rozwoju, radzenia sobie z własnym światem przeżyć emocjonalnych. Autorka zastanawia się również, czy czasem obniżanie się wieku stosowania zachowań agresywnych jako mechanizmu funkcjonowania przez coraz młodsze osoby w środowisku zewnętrznym nie jest ich wyrazem bezradności wobec reguł tegoż środowiska, bo dla tych osób konsekwencje tego mechanizmu są szczególnie niekorzystne.

Badania były prowadzone przez zespół współpracowników K. Ostrowskiej – będącej dyrektorem Centrum Metodycznego Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej i profesorem Uniwersytetu Warszawskiego – wraz z zespołem badawczym Uniwersytetu Katolickiego Eichstät w Niemczech – prof. H.L. Schmidtem i dr J. Surzykiewiczem, będącym pracownikiem obu uniwersytetów. Ten międzynarodowy zespół naukowy opracował badania nad rozmiarami, formami i przyczynami agresji w szkołach na podstawie programów badawczych dotyczących agresji, prowadzonych w latach 80. zarówno w Niemczech, jak i w Polsce. Badania były rozległe, dotyczyły wszystkich województw w Polsce i wszystkich typów szkół. W wyniku reformy edukacji w Polsce powstały gimnazja, których nie było w pierwszych badaniach w 1997 roku, więc do grupy z 1997 dobrano losowo grupę gimnazjów, objętych kolejnym badaniem. Powtórzono w badaniach ten sam kwestionariusz typu *self-report*, jednak ze względów finansowo-organizacyjnych w roku 2003 badaniami objęto mniejszą grupę uczniów: w 1997 było ich 2368, zaś w 2003 – 1611 (por. Ostrowska, 2005, s. 115–153; por. także: Ostrowska, 2008b).

Badania te, rozszerzone o kolejny rocznik 2007, zostały również opisane w książce K. Ostrowskiej *Uczniowie i rodzice. Portret własny. W kontekście badań zachowań agresywnych w szkole w latach 1997, 2003, 2007* (2008).

Autorka podkreśla, że pierwsze badania z 1997 roku obejmowały czas transformacji społeczno-politycznej w Polsce – po pierwszych wolnych wyborach, obejmujący reformy wielu dziedzin, w tym reformę edukacji, w której wyniku m.in. powstały gimnazja.

Ostrowska wskazuje na to, że czas nauki szkolnej to nie tylko okres zdobywania wiedzy, ale też kształtowania osobowości, tożsamości, okres przygotowania zawodowego, obywatelskiego, społecznego, w tym rodzinnego, ważny dla dobrego funkcjonowania jednostki w społeczeństwie. Autorka podkreśla jednocześnie, że w czasie transformacji ustrojowej grupą o największej skali deprywacji potrzeb, zalęknioną, w poczuciu zagrożenia i niepewności co do przyszłości, jest młodzież. Badaczka zauważa, że przemiany społeczne, wskazujące na zewnętrzne źródła agresji, wręcz stymulują do agresywnego rozwiązywania problemów, zwalniając ludzi z osobistej odpowiedzialności za działania, które są zakorzenione w wyborach i decyzjach. Autorka – powołując się na badania H. Świdy-Zięby – podkreśla, że czynnikiem nakierowującym ludzi na rozwiązania agresywne poprzez wyładowanie frustracji jest podejście konsumpcjonistyczne, uwzgledniające posiadanie i potrzeby z nim związane, a niedoceniające innych wartości w rozwoju dziecka. Negatywnym postawom sprzyjała również pogarszająca się w tym czasie sytuacja ekonomiczno-społeczna dużej części społeczeństwa polskiego, wynikająca z niezaspokojenia podstawowych potrzeb biologicznych, psychicznych, społecznych. Kolejnym czynnikiem spustowym dla zachowań agresywnych była frustracja wynikająca z dużych społeczno-ekonomiczno-politycznych kosztów transformacji oraz towarzyszący jej relatywizm etyczny, stający się podstawą życia społecznego. Także modelowanie agresji przez media, polityków, podważanie autorytetów.

Ostrowska wskazuje na najbardziej popularne pojęcia i wartości, nakierowujące na agresywne rozwiązania, którymi były: sukces, atrakcyjność, siła przebicia, niezależność (Ostrowska, 2008, s. 5). Za najważniejszy stymulator agresji u młodzieży szkolnej K. Ostrowska uważa „poziom napięcia, jaki występuje między pragnieniami, celami i dążeniami uczniów, ukształtowany pod wpływem oczekiwań rodziców, rówieśników, grup i osób odniesienia tak realnych, jak i wirtualnych, a możliwościami i realnymi działaniami oraz programami

edukacyjnymi". Autorka konkluduje: „Nie można ignorować faktu, że agresja uczniów jest jedynie niewielką, być może wcale nie najbardziej groźną, częścią ogólnoludzkiej kultury agresji i przemocy" (Ostrowska, 2008b, s. 8). Dlatego formułuje postulat wynikający z badań: „Przytoczone powody agresji jako zjawiska społecznego, domagają się radykalnych zmian kulturowych, które znajdują swoje odbicie w społecznych preferencjach wartości, akceptowanych i przestrzeganych normach oraz wzorcach zachowań" (Ostrowska, 2008b, s. 8).

Podsumowując same badania – ujmują one agresję zgodnie z podziałem J. Surzykiewicza – dzieląc ją na sześć kategorii: agresję i przemoc fizyczną, agresję i przemoc werbalną, agresję i przemoc przeciwko rzeczom, agresję i przemoc z użyciem broni, agresję i przemoc seksualną, agresję i przemoc przeciw nauczycielom i zachowania odgrywające istotną rolę w relacji uczeń–rodzice (Surzykiewicz, 2000; Ostrowska, Surzykiewicz, 2005).

Badania uwzględniały: wartości młodzieży (badane Skalą Wartości Schelerowskich SWS), osobowość (Wielka Piątka Costy i MCCrae'a), strategie działania (Kwestionariusz A_R; Atak-Rezygnacja K. Ostrowskiej), poziom prężności osobowej (Kwestionariusz Stylów Aktualizacji Siebie KSAS – Z. Uchnasta).

Wyniki badan pokazały, że 20% uczniów (1/5) żyje w środowisku rodzinnym, szkolnym, w którym występują czynniki ograniczające, hamujące, utrudniające lub uniemożliwiające prawidłowy rozwój biologiczny, psychologiczny, społeczny, duchowy, i stanowią oni grupę ryzyka. Połowa z tej grupy uczniów (10%) przejawia wyraźne symptomy zaburzonej socjalizacji i wychowania, wyrażające się zachowaniami agresywnymi i symptomami nieprzystosowania społecznego. Z kolei 1–3% uczniów z tej grupy to uczniowie dopuszczający się poważniejszych zachowań agresywnych i naruszeń norm społecznych, moralnych i prawnych. Wszystkie te trzy grupy wymagały oddziaływań z obszaru zaawansowanej profilaktyki pierwszo- i trzeciorzędowej, a pozostali uczniowie – profilaktyki pierwszorzędowej. Zalecane było stosowanie Treningu Zastępowania Agresji Goldsteina jako programu wspieranego przez Ministerstwo Edukacji Narodowej i Sportu. K. Ostrowska podkreślała jednak, że ważna jest współpraca szkoły i rodziny, aby profilaktyka agresji była skuteczna. Proponowała również oddziaływania na uczniów

dotyczące kształtowania planów i celów życiowych. Innym postulatem skutecznych oddziaływań była edukacja rodziców, aby w swoim przekazie pokoleniowym nie utrwalali wzorców agresji. Badaczka podkreśla we wnioskach, że tam, gdzie uczniowie zostali poddani profilaktyce drugo- i trzeciorzędowej, takim samym oddziaływaniom drugo- i trzeciorzędowej profilaktyki powinni być poddani również rodzice tych uczniów.

Ważną konkluzją badań dotyczących agresji dzieci i młodzieży jest to, że programy profilaktyczne powinny być spójne, przemyślane, poprzedzone diagnozą pozytywną i negatywną pod kątem rozpoznania uwarunkowań agresji w szkole i w rodzinie, aby móc wybrać najlepsze programy profilaktyczne.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na zajęcie się przez K. Ostrowską problemem pornografii (por. Ostrowska, 1999c) jako zagrażającemu rozwojowi osoby ludzkiej, szczególnie niedojrzałej, podczas jej rozwoju psychoseksualnego (dzieci i młodzieży) i zagrażającemu rodzinie, właśnie poprzez nasilenie zjawisk agresji. Wynika ono z celu człowieczeństwa, jakim jest dążenie do pełni rozwoju, nie tylko w wymiarze biologicznym, ale psychicznym, społecznym i religijno-moralnym.

Autorka pojmuje pornografię jako zniekształcony przekaz o ludzkiej seksualności, obsceniczny, wykorzystujący emocjonalne bodźce w celu zintensyfikowania i ukierunkowania zainteresowań odbiorców na specyficzne formy wyrażania płciowości, przy czym formy te są sprzeczne z uznawanymi w danej kulturze i religii zasadami i wzorcami […], odrywają seksualność od prokreacji" (Ostrowska, 1999c, s. 7–8).

K. Ostrowska podkreśla, że człowiek żyje w społeczeństwie i podlega prawom regulującym życie danej wspólnoty, ale także prawom rządzącym rozwojem osobistym. Uważa, że adresowane do jednostek i grup działania powinny być oceniane z punktu widzenia respektowania praw (Ostrowska, 1999c, s. 8).

Autorka z całą mocą podkreśla, że nie możemy pomijać faktu wpływania niekorzystnych zjawisk – w tym pornografii – na rozwój osobowości przebiegający w procesie wychowania i samowychowania. Celem tego procesu jest ukształtowanie struktur, procesów i funkcji rozwijających człowieczeństwo. Do właściwości tych należą:

„hierarchiczny system wartości (osobistych, społecznych, moralnych, religijnych), jednocząca filozofia życia, samokontrola i empatia, umiejętność nawiązywania braterskich i przyjaznych kontaktów z innymi ludźmi, poczucie celu i sensu życia – własnego i innych, tożsamość i poczucie własnej wartości, odpowiedzialność, odczucie bycia sprawcą, poczucie więzi z innymi ludźmi, poczucie więzi ze światem transcendentalnym, rozumienie i umiejętność obcowania z cierpieniem, krzywdą i nierównością, itp., umiejętność pokonywania stresu, przeszkód i trudności, umiejętność rozwiązywania konfliktów i podejmowania decyzji" (Ostrowska, 1999c, s. 9).

Ostrowska wymienia skutki pornografii w ocenie różnych specjalistów:

1. może być jedną z przyczyn przestępstw seksualnych lub zachowań antyspołecznych;
2. może prowadzić do zaburzeń osobowości w sferze uczuciowo-relacyjnej i zniekształcającej wyobraźnię;
3. może prowadzić do efektu uzależnienia od pobudzenia seksualnego;
4. prowadzi do efektu eskalacji, polegającego na poszukiwaniu coraz bardziej wyrazistego dewiacyjnego materiału, by utrzymać dotychczasowy poziom pobudzenia;
5. prowadzi do efektu utraty wrażliwości (to, co było wcześniej drastyczne, staje się zwyczajne, akceptowalne, pożądane);
6. prowadzi do efektu odwzorowania, tj. wcielania w życie zachowań oglądanych w pornografii.

Podsumowując natomiast skutki pornografii jako ogólne, autorka wymienia następujące:

1. pornografia „spłaszcza" człowieczeństwo do jednowymiarowej wizji człowieka jako istoty tylko zmysłowej, podlegającego jedynie seksualnemu wymiarowi;
2. doprowadza do normalizowania wzorców dewiacyjnych jako oczekiwanych i powszechnych;
3. stymuluje sferę seksualną, powodując napięcie seksualne, domagające się rozładowania, co jest szczególnie szkodliwe w przypadku osób o nieukształtowanej osobowości – dzieci i młodzieży – których samokontrola jest również

nieukształtowana i może doprowadzać do przemocy seksualnej i przestępczości;
4. intensywna stymulacja jednej sfery (seksualnej) w okresie kształtowania się różnych sfer osobowości (rozwoju poznawczego, uczuciowego, religijno-moralnego), co ma miejsce w okresie dorastania, może prowadzić do nasilenia leków, konfliktów oraz do dezorganizacji osobowości;
5. skupienie zainteresowań i działań na jednej sferze powoduje ograniczenie do tej jednej sfery myśli, uczuć, działań, ograniczając odniesienia człowieka;
6. prowadzi do przedmiotowego, instrumentalnego traktowania innych;
7. takie jednowymiarowe zainteresowanie ogranicza i zniekształca obraz świata i relacji międzyludzkich człowieka oraz seksualności jako takiej; niszczy naturalne poczucie wstydu i wstydliwości;
8. ukierunkowuje wyobraźnię na jeden aspekt – seksualny – spośród wielu aspektów człowieczeństwa;
9. niszczy istotę współżycia seksualnego jako wyrazu miłości, jedności, szacunku, zaufania, oddania, wierności, przyjaźni oraz jako wyrazu intymności;
10. ukazuje wadliwy system wartości, pozbawiony osobowego odniesienia do innych, siebie, Boga (Ostrowska, 1999c, s. 10).

Ostrowska nie tylko mówi o powadze problemu, ale wskazuje na możliwość działań profilaktycznych: polegają one przede wszystkim na wzmocnieniu roli rodziny, jej wychowawczej funkcji poprzez skierowanie do rodzin działań informacyjnych, szkoleniowych, przygotowanie rodziców do pełnienia ról rodzicielskich, postuluje również wzmocnienie możliwości ekonomicznych rodzin, by mogły poświęcić więcej czasu na dla dzieci na swe wychowawcze funkcje. Autorka widzi również istotną funkcję wychowawczą szkoły jako instytucji socjalizującej dzieci i młodzież przez długi okres. W ramach roli szkoły podkreśla rolę klimatu szkoły i wspierania nauczycieli, którzy chcą wychowywać dzieci i młodzież poprzez rozpoznawanie ich potrzeb. Ponadto uważa, że ważne jest wsparcie nauczycieli i rodziców poprzez pomoce dydaktyczne ukierunkowane na pozytywne wzorce osobowe. Dalej wskazuje na rolę wspólnot

religijnych, środków masowego przekazu – w kreowaniu człowieka wielowymiarowego, uwzględniającego wartości, przekraczającego swe ograniczenia biologiczne i psychiczne.

Ostrowska jako kryminolog podkreśla również rolę tworzenia prawa, opartego na prymacie godności i ochronie osoby ludzkiej, dla kształtowania państwa i społeczeństwa, uwzględniając godność człowieka (por. Ostrowska, 1999c, s. 11; por. Ostrowska, 2006a; Ostrowska, 2006b).

Autorka konkluduje, iż celem profilaktyki jest podniesienie świadomości społecznej na temat szkodliwości skutków przekazów pornograficznych na rozwój osobowości człowieka, szczególnie będącego w okresie dorastania.

ROLA SPECJALISTÓW W SYSTEMIE WSPARCIA RODZICÓW I SZKOŁY

Praca zbiorowa *Psychologia praktyczna w systemie oświaty* jest swoistym poradnikiem dla rodziców i specjalistów pomagającym dzieciom i młodzieży w ich problemach w ramach szeroko pojętego poradnictwa psychologiczno-pedagogicznego. Poza rolami psychologów i pedagogów wymienia rolę socjologów i logopedów w ramach pracy Poradni Psychologiczno-Pedagogicznych.

Zaproszeni do publikacji specjaliści opisują szereg istotnych problemów praktycznych w pracy z dziećmi i młodzieżą, takich jak: rozwój i idea poradnictwa dla rodziny i dzieci, wspomaganie rozwoju dziecka, diagnoza i metody badań, następnie: pomoc dzieciom zdolnym, pomoc dzieciom z wadami słuchu, niewidomym i słabowidzącym, niepełnosprawnym, uzależnionym, pomoc dzieciom wobec zagrożenia zarażeniem HIV/AIDS, pomoc dzieciom w wyborach zawodu wobec rynku pracy; kolejny aspekt to pomoc i wsparcie dla profesjonalistów pracujących w Poradniach Psychologiczno-Pedagogicznych i innych pracowników resortu edukacji (Ostrowska (Red.), 1999b; por. Ostrowska, 1998c; Ostrowska, 1999a).

PODSUMOWANIE

Młode pokolenie jest zawsze zasobem i dobrem społeczeństw, a rodzina i szkoła są podstawowymi miejscami, które podejmują dzieło wychowania na rzecz społeczeństwa.

Jakość wychowania, refleksja na jego temat oraz zamysł oparty o naukowe badania, przemyślenia naukowców i praktyków, aplikowanie najlepszych, najbardziej efektywnych i długofalowych strategii, opartych na wartościach to znaki szczególne działalności naukowej Krystyny Ostrowskiej. Dzięki tym korzeniom, osadzonym na aksjologii, praca ta nie dezaktualizuje się.

BIBLIOGRAFIA

Fouts, R. (1999). *Najbliżsi krewni*. Poznań: Media Rodzina of Poznań.

Kay, L.E. (1996). Seks wśród nastolatków. Metody powściągliwości seksualnej. *Medycyna po Dyplomie*, *5*, *2*.

Lis, S. (1992). *Proces socjalizacji dziecka w środowisku pozarodzinnym*. Warszawa: PWN.

Ostrowska, K. (1995). Promocja zdrowia fizycznego, psychicznego i społecznego w systemie edukacji. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, *8*.

Ostrowska, K. (1998a). *Wokół rozwoju osobowości i systemu wartości*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej.

Ostrowska, K. (1998b). *Zdrowie, wychowanie, osobowość*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej.

Ostrowska, K. (1998c). Aktualny stan i problemy poradnictwa psychologiczno-pedagogicznego, *Problemy Poradnictwa Psychologiczno-Pedagogicznego*, *1*.

Ostrowska, K. (1999a). Pomoc psychologiczno-pedagogiczna w reformowanym systemie oświaty, *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, *2*.

Ostrowska, K. (Red.) (1999b). *Psychologia praktyczna w systemie oświaty*. Warszawa: CMPPP MEN.

Ostrowska, K. (1999c). Pornografia – zagrożenie dla rodziny i społeczeństwa. Materiały z posiedzeń Sejmowej Komisji Rodziny oraz Senackiej

Komisji Rodziny i Polityki Społecznej, Dział Ekspertyz Biura Informacji i Dokumentacji Senackiej Kancelarii Senatu, Warszawa.

Ostrowska, K. (2000a). *W poszukiwaniu wartości. Ćwiczenia z uczniami*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Ostrowska, K. (2000b). *Nie wszystko o wychowaniu*. Warszawa: CMPPP MEN.

Ostrowska, K. (2001). Pomoc, pomaganie: korzenie, rozwój, współczesne wymagania. *Pedagogika Społeczna (kwartalnik)*, *2*.

Ostrowska, K. (2005), Agresja w szkole w świetle samoopisów uczniów. Wraszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Ostrowska, K. (2006a), Pornografia a rozwój osobowości. *Wychowawca*, *5*.

Ostrowska K. (2006b), Psychologiczne podstawy sprzeciwu wobec pornografii. *Służba Życiu*, *1*, s. 16–20.

Ostrowska, K. (2007/2008). Postępowanie z nieletnimi z perspektywy psychologii humanistycznej. *Archiwum Kryminologii*, 29/30, s. 393–408.

Ostrowska, K. (2008a), *Uczniowie i rodzice – portret własny. W kontekście badań zachowań agresywnych w szkole w latach 1997, 2003, 2007*. Warszawa: CMPPP MEN.

Ostrowska, K. (2008b). Zachowania agresywne uczniów w świetle badań porównawczych. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, *48*, *3*.

Ostrowska, K. (2008c). *Psychologia resocjalizacyjna. W stronę nowej specjalności psychologii. Dla studentów psychologii, pedagogiki, resocjalizacji, prawa, pracy socjalnej*. Warszawa: Fraszka Edukacyjna.

Ostrowska, K., Libiszowska-Żółtkowska, M. (Red.) (2008). *Agresja w szkole, diagnoza i profilaktyka*. Warszawa: Difin.

Ostrowska, K., Milewska, E. (Red.) (1999). *Adopcja. Teoria i praktyka*. Warszawa: CMPPP MEN.

Ostrowska, K., Ryś, M. (Red.) (1999). *Wychowanie do życia w rodzinie, książka dla nauczycieli i rodziców*. Warszawa: CMPPP MEN.

Ostrowska, K., Surzykiewicz, J. (2005). *Zachowania agresywne w szkole. Badania porównawcze 1997 i 2003*. Warszawa: CMPPP MEN.

Ostrowska, K., Tatarowicz, J. (Red.) (2004). *Zanim w szkole będzie źle*. Warszawa: CMPPP MEN.

Pilch, T., Bauman, T. (2010). *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*. Warszawa: Wyd. Akademickie „Żak".

Rutkiewicz, E. i in. (1999). *Nauczyciele w przeddzień reformy edukacji. Raport z badań*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.

Satir, V. (2000). *Rodzina – tu powstaje człowiek*. Gdańsk: GWP.

Sokołowski, T. (1999). Oczekiwania rodziców a rzeczywistość w procesie adopcji. W: K. Ostrowska, E. Milewska (Red.). *Adopcja. Teoria i praktyka*. Warszawa: CMPPP MEN;

Surzykiewicz, J. (2000). *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjoekologiczne*. Warszawa: Wyd. IPSiR UW.